

PRIKAZ KNJIGE

Identiteti u ratu: civilne žrtve u komparativnoj perspektivi

MILA DRAGOJEVIĆ

Prijevod: Dalibor Zrno

Zagreb: Srednja Europa, 2020., 195 str.

Knjiga Mile Dragojević, izvanredne profesorice političkih znanosti na američkom koledžu *Sewanee: University of South* u saveznoj državi Tennessee, objavljena je prošle godine u prijevodu Dalibora Zrne i u izdanju uglednog zagrebačkog akademskog izdavača Srednja Europa. Naslov hrvatskog izdanja nije istovjetan naslovu izvorne knjige, koju je kao *Ammoral Communities: Collective Crimes in Time of War (Amoralne zajednice: kolektivni zločini u doba rata)*, godinu ranije objavio Cornell University Press. Naslov hrvatskog izdanja je, nažalost, manje precizan – a usudio bih se reći i manje atraktivan za potencijalnu čitalačku publiku – od izvornog.

Knjiga je politološka studija komparativnog tipa, fokusirana oko pitanja: Kako jedna mirna zajednica u kojoj se živi normalno i u kojoj se ljudi međusobno poštuju, bez obzira na različitosti, postaje nasilna? Drugim riječima, kako iz mira, u kojem ljudi drže sasvim normalnim da imaju različite stavove i identitete, nastaje stanje rata, *izvanredno stanje* (koje u knjizi nalazimo kao *iznimno*, što je manje precizan pojam) u kojem stari, pluralistički, identiteti više nisu mogući, a novi, monistički, postaju obavezni za sve koji žele preživjeti? Autorica, koja je i sama kao mlada osoba živjela u Hrvatskoj iz koje je njena porodica morala otići u doba takve bolne i nasilne transformacije s kraja 1980-ih i početka 1990-ih, opisuje tri slučaja u kojima se, kako piše, nasilje koristi(lo) kao instrument u političkoj strategiji stvaranja novih identiteta: Hrvatsku, Gvatemalu i Ugandu. U sve te tri zemlje oslonila se na intervjue s ljudima, kao i na postojeće studije o kritičnim momentima nedavne prošlosti: u Hrvatskoj je 2013. i 2014. obavila (ona ili njeni suradnici) 131 intervju, u Ugandi 2015: 36 a u zapadnoj Gvatemali 2016: 18. Već i to pokazuje da je naglasak u knjizi ipak na Hrvatskoj, dok su slučajevi Ugande i Gvatemale pomoćni.

Knjiga se oblikuje oko dva nova i važna pojma koje autorica osmišljava i koristi da bi objasnila procese koje opisuje. Jedan je pojam *etnizacije* kako bi se stvorili *politički etniciteti*. Drugi je pojam *amoralnih zajednica*, koje koriste “uporabu neograničenog nasilja s ciljem uklanjanja vanjskih i unutarnjih neprijatelja” (str. 30).

Etnizacija je, ukratko, proces svođenja svih političkih i društvenih odnosa na etničke. Radi se o politizaciji etničkog, budući da se u procesu etnizacije nasilno stvara homogen novi identitet od kojeg se očekuje da bude i politički ujedinjen. Politički pluralizam nije dopušten (ili je dopušten samo formalno, dok je u stvarnosti nepoželjan i *sumnjiv*), jer se od svih članova iste nacije očekuje da podrže svoju naciju i da iz nje ne iskaču. To se opravdava *izvanrednim stanjem* u kojem se nacija nalazi, odnosno tvrdnjom da je ugrožena i da se mora braniti, ako želi opstati. Opstanak države pritom se izjednačava s opstankom naroda. To bi značilo, primijenjeno na slučaj Hrvatske, da bi Hrvati prestali postojati kao narod, tj. da bi nestali, kad bi nestala samostalna Hrvatska kao država. Kao što znaju oni koji prate političke diskusije u samoj Hrvatskoj, ta se tvrdnja doista često može čuti u javnom diskursu.

Da bi proces etnizacije uspio tamo gdje su ljudi živjeli u pluralističkom i multietničkom ambijentu, proizvode se granice između dojučerašnjih članova iste zajednice u kojoj se – kao što navode mnogi ispitanici iz intervjua koje autorica navodi – živjelo mirno i sigurno. Teza o transformaciji identiteta u vrijeme “tranzicije” iz jednog poretka u drugi nije nova – o njoj sam pisao u svom *Ratu i mitu* (2017), navodeći da je tranzicija u Hrvatskoj imala pet elemenata, od kojih je jedan bila i tranzicija identiteta. Međutim, ovdje se ipak radi o donekle novoj tezi – jer autorica govori o stvaranju novih identiteta, koje naziva *politički etniciteti*, implicirajući (ali ne i dovodeći do kraja) tvrdnju da raniji identiteti nisu, zapravo, istovjetni s novima, tj. da nisu samo promijenili sadržaj a zadržali formu nego da su iznova nastali. To je zanimljiva teza, koju vrijedi dalje raspraviti. Države, doista, stvaraju nacije (čak i češće nego što nacije stvaraju države), ali bilo bi zanimljivo i važno čuti u kom smislu su, primjerice, Hrvati prije 1990. i Hrvati nakon 1990. dvije različite nacije, a ne tek jedna koja je radikalno promijenila sadržaj svog *sebstva* i svoje *drugosti*, da se poslužim neizbježnim pojmovima kojima se definira identitet.

Ni teza da je novi poredak – onaj nakon 1990. – barem inicijalno (u devedesetima) bio manje pluralističan a time i manje slobodan od starog, nije sasvim nova. Nju su u svojim radovima iznijeli Dragutin Lalović i Vjeran Katunarić

(odvojeno jedan od drugoga). I ja sam u svom članku o 1989. “godini koja nam se nije dogodila” ukazao na to da je karakter promjena koje su kod nas nastupile 1990. bio u bitnome suprotan onome što je danas dominantan “zamišljaj” 1989. Te su promjene bile u najmanju ruku ambivalentne po pitanju liberalizacije i pluralizacije, premda im se ne može osporiti neke korake u tom smjeru, npr. uvođenje stranačkog pluralizma. Ali, premda je jedan od glavnih razloga i argumenata koje su ljudi poput tadašnjeg partijskog funkcionera u Hrvatskoj, Celestina Sardelića, navodili kako bi druge u političkom vrhu uvjerali da je potrebno prijeći na politički pluralizam bio upravo u njihovu zaključku da će se time spriječiti nacionalizam jer je politički pluralizam lijek za etničku homogenizaciju, to se nije dogodilo. Stoga je, kao što navodimo Lalović, Katunarić i ja (opet u *Ratu i mitu*), stupanj pluralizma pa i stvarne slobode – a da o sigurnosti ne govorim – bio veći krajem 1980-ih nego početkom (pa i krajem) 1990-ih, unatoč uvođenju formalno višepartijskog sustava.

Mila Dragojević to također pokazuje kad upozorava da proces etnizacije dovodi do stanja u kojem su “pojedinci u tim zajednicama bili lišeni slobode da se izjašnjavaju ili postupaju u skladu sa svojim osobnim stavovima ukoliko se ti stavovi nisu slagali s jednim od dominantnih i prihvaćenih političkih gledišta”. Ne odnosi se to samo na slobodu odabira identiteta, nego i političkog stava o ključnim pitanjima, kao što je, primjerice, pitanje: žele li da se njihova republika izdvoji iz savezne države ili to ne žele. Pozivajući se na isto istraživanje Fakulteta političkih nauka u Zagrebu iz 1990. na koje se i ja pozivam da bih ukazao na pluralizam mišljenja u Hrvatskoj po tom pitanju prije početka rata, Dragojević pokazuje da su neposredno prije masovnog nasilja građani Hrvatske, a posebno Hrvati, živjeli u zajednici koja je bila “visoko heterogena što se tiče političkih preferencija i osobne identifikacije”, te da nisu svi pripadnici etničkih skupina u Hrvatskoj “jednoglasno pozdravili formiranje političkih ciljeva na osnovi nacionalne pripadnosti” (str. 10). Nakon izbora 1990., međutim, smanjuje se mogućnost za *osobnu autonomiju* (pojam kojeg u ovoj knjizi nema, a bio bi koristan), te se “dopuštenima smatraju samo mogućnosti koje su ljudima nametnute” (str. 7).

Nasilje koje je pritom korišteno imalo je, sasvim opravdano tvrdi Mila Dragojević, političku svrhu – da stvori homogenu naciju iz koje bi bili isključeni svi oni koji sumnjaju u cilj oko kojeg se formira taj novi identitet. Politički cilj je povezan s etničkim aspektom identiteta, koji je apsolutiziran. Dovoljno je bilo da se posumnja da netko nije dovoljno lojalan, a posebno da se “sazna”

(odnosno: drugima/*našima* osvijesti, prokaže, prozove, etiketira) da pripada drugoj naciji ili da ne želi pripadati nijednoj ili da pripada dvjema, pa da ga se isključi iz nove zajednice i potom da mu se ugrozi sigurnost. Način na koji se to radilo odlično je opisan kroz izjave sugovornika Mile Dragojević, kao i kroz njeno objašnjenje procesa.

Autorica, naime, analizira sistematsko isključivanje umjerenih ljudi (pretpostavljam da i sama misli da su takvi bili većina) iz novih *amoralnih zajednica*, kroz nasilje koje se primjenjuje prema njima. Navodi u tom smislu poznate primjere ubojstava Josipa Reihl-Kira u Osijeku i Dmitra Obradovića u Vrginmostu, ali i nasilje nad onima koji se nisu htjeli opredijeliti ni za jednu stranu u ratu, npr. zato što su dolazili iz *miješanih brakova* ili nisu htjeli prestati biti Jugoslaveni, premda im se nudila neka alternativa. O onima koji su se našli u poziciji nove manjine u novim zajednicama da i ne govorimo. Dovoljno je podsjetiti se zločina nad Hrvatima u Lovasu (kojeg autorica koristi kao primjer za nasilje bez ikakve vojne svrhe) ili u mjestima oko Gline i drugdje. Isto se događalo i Srbima tamo gdje su postali manjina – također najčešće iz sasvim političkih a ne vojnih razloga. Autorica citira svog kazivača, koji iznosi osobno iskustvo iz Ličko-senjske županije, u kojoj je živio kao Srbin: “Uveče, ima te, ujutro te nema. Glava otišla i gotovo... Samo ujutro, znaš, veli, nema ovoga. Nema ga i gotovo. Ništa se dalje ne priča nit' se smije pričati. Jer kod nas je opasnost. Šutiš. Nema ga, nema ga” (str. 77). Takvo nasilje provodilo se nad onima koji su se našli s “pogrešne strane” novoformirane granične crte – pri čemu autorica jasno ističe da se ne radi samo o nekim crtama među ratnim entitetima, nego i identitetskim granicama. Primjenjivalo se nad pripadnicima manjina, ali i onima čija “etnički mješovita pozadina čini njihovu odanost nepredvidivom”.

Nasilje se u takvim novozamišljenim zajednicama u ratnim uvjetima, u kojima se “uporaba neograničenog nasilja s ciljem uklanjanja vanjskih i unutarnjih neprijatelja opravdava potrebom da se zaštititi slika nacionalne države kao predstavnika i proširenja ljudskog života” (str. 30), tretira kao tehnička stvar, a ne kao zločin. Odatle pojam *amoralna*. U njima se ne smatra da je nasilje nedopustivo i da je zločin – štoviše, ponekad se misli da se u njima zločin ne može počinuti budući da se radi o samoobrani u izvanrednom stanju. Politička moć se u takvim državama prebacuje na građane, od kojih se očekuje da sami djeluju u samoobrani, te da se sami zaštite. Oni to potom i čine tamo gdje su uvjereni u taj narativ, tj. tamo gdje sinhronizirano djeluju državni i lokalni

politički akteri. Odatle masovno nasilje nad civilima. Da bismo bolje razumjeli pojam *amoralna zajednica*, Mila Dragojević kaže da nasuprot nje, kao alternativa, ne stoji neka *moralna zajednica* nego zajednica u kojoj je masovno nasilje nezamislivo – dakle, normalna, mirnodopska, pluralistička zajednica koja ne ratuje sa svojim civilima kako bi ih uništila ili istjerala.

Autorica postavlja i pitanje: zašto se *amoralne zajednice* stvaraju na nekim dijelovima novih država u ratu, dok se na drugim dijelovima tih istih država one ne pojavljuju. Za primjer koristi Gorski kotar u kojem je održan mir. Razloge nalazi u tome što su državni i lokalni akteri na tom području i u odnosu na njega djelovali kako bi održali umjerenjačku politiku sporazuma, umjesto da bi povukli jasnu granicu između etniciteta. Nasilje, zaključuje ona, nije nužno, niti je izraz “etničke mržnje”, nego je isključivo rezultat političke strategije. (U tom zaključku ona dolazi blizu prevladavajućeg stava u akademskoj zajednici još od kraja devedesetih o pogrešnosti teze o “etničkoj mržnji” kao uzroku rata u Jugoslaviji i približava se ideji o mržnji koja je namjerno proizvedena, pa je posljedica a ne uzrok rata). Stoga se ono događa i nakon rata, kad više nema nikakvog vojnog opravdanja za njega. Odatle nasilje nakon Oluje.

Događa se čak i tamo gdje je vojno neopravdano odnosno gdje šteti. Postavljanje barikada – i to dvostrukih, kako autorica navodi – prije samog rata nije bilo vojno opravdano ali je imalo jasnu političku svrhu: da se stvore *amoralne zajednice*, odnosno da se uništi stara pluralistička zajednica u kojoj se ljudi “nisu dijelili po naciji” (str. 90). Bila je politički potrebna jer je tek “stvarnost barikada učinila etnizacijski diskurs političkih vođa vjerodostojnim ljudima koji se prethodno nisu dijelili po etničkim crtama” (str. 94). Barikade su bile tu da bi širile strah i nepovjerenje, da bi prisilile sve da se opredijele gdje pripadaju i da bi opravdale nasilje koje je uslijedilo. Proizvodnja granica, kaže Mila Dragojević, sastavni je i važan dio uspostavljanja kontrole i regrutiranja stanovništva (str. 103).

U zadnjem dijelu knjige autorica se osvrće na (ne)važnost sjećanja na prethodno nasilje za stvaranje novog. Postavlja svojim ispitanicima pitanje – je li sjećanje na Drugi svjetski rat (u slučaju Hrvatske) dovelo do novog nasilja? Nema jednog jedinstvenog odgovora na to pitanje. Za neke je to bio jedan od razloga za strah, dok je za druge sjećanje (stvarno ili proizvedeno) na taj stari rat bio izvor nade da će možda i ovog puta biti moguće oduprijeti se zlu. Radi se, dakle, više o instrumentalizaciji prethodnog rata tamo gdje su granice već uspješno postavljene i gdje su “politički umjereni ljudi postupno isključeni

putem nasilja i prijetnji”, a manje o autonomnom izvoru radikalizacije. Zanimljiv je i stav jedne ispitanice iz zapadne Slavonije koja smatra da je pomirenje “veći izazov nakon devedesetih godina jer je, prema njenom mišljenju, solidarnost koja je nekada postojala među ljudima u istoj zajednici izgubljena” (str. 127). Takve izjave ne daju mnogo prostora za optimizam, posebno kad su dodatno osnažene istraživanjem koje je 2004. proveo Dragutin Babić i koje pokazuje da je najveći broj ispitanika rekao da su prije rata živjeli u miru i poštovali ljude bez obzira na njihovu nacionalnost, dok samo 21 posto kaže da bi i nakon rata zastalo i popričalo o svemu sa susjedima s kojima su to radili prije rata. To je rezultat uspješnog stvaranja novih identiteta.

Knjiga Mile Dragojević majstorski uvodi nove pojmove koji će nam svima biti od koristi, a uz to prezentira i empirijsko istraživanje koje je također proizvelo važne iskaze koji će čitateljima ostati dugo u sjećanju. Komparativistička dimenzija je, također, korisna – jer nam omogućava da uspoređujemo naše iskustvo s iskustvima drugih država i naroda, o kojima znamo malo ili ne znamo ništa. Kao i u svakoj knjizi, i u ovoj se moglo možda ići i dalje od onoga što se reklo. Primjerice, autorica je mogla spomenuti – ako ne već i detaljnije primijeniti – pojam *sekuritizacije*, koji uključuje mnoge aspekte procesa kojeg opisuje. Stara klasična ideja o kategorizaciji na *prijatelje* i *neprijatelje* također bi bila korisna, premda je postala toliko (zlo)upotrebljavana u literaturi sličnog karaktera da se autorici može oprostiti što ju nije spomenula.

U svakom slučaju, ova knjiga zaslužuje visoku ocjenu, a autorica veliku pohvalu i poticaj za nova istraživanja nastanka, karaktera i posljedica nasilja. Pohvala ide i izdavačima, koji su nam – prevodeći je i objavljujući – omogućili da je možemo koristiti u nastavi, a time i o njoj raspravljati s novim generacijama studenata, koji nemaju onu vrstu tragičnog osobnog iskustva kojeg je imala sama autorica, a koje je uspjela izvanredno iskoristiti da bi napisala ovu važnu knjigu.

Dejan Jović

Fakultet političkih znanosti

Sveučilište u Zagrebu